

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
РІВНЕНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ГУМАНІТАРНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

**АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ
СУЧАСНОЇ ФІЛОЛОГІЇ.
ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВО**

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ
РІВНЕНСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО
ГУМАНІТАРНОГО УНІВЕРСИТЕТУ

ВИПУСК XX

Рівне 2014

ББК
83 Л 43
8

Збірник наукових праць Рівненського державного гуманітарного університету: Актуальні проблеми сучасної філології. Літературознавство. – Вип. XX / Ред. кол. О. Кирильчук та ін. – Рівне : РДГУ, 2014. – 153 с.

У збірнику вміщені статті, присвячені двохсотлітньому ювілею Тараса Шевченка. Матеріали збірника можуть бути використані науковцями, студентами, вчителями-словесниками.

Рекомендовано до друку Вченою радою
Рівненського державного гуманітарного університету
(протокол № 6 від 28.02.2014 р.)

Редакційна колегія:

доктор філологічних наук, доцент **ЗАХАРЧУК І. В.** (Рівненський державний гуманітарний університет)

доктор філологічних наук, доцент **ТОМЧУК Л. В.** (Рівненський державний гуманітарний університет)

доктор філологічних наук, професор **ПОЛЩУК Я. О.** (Київський університет ім. Б.Грінченка)

доктор філологічних наук, професор **ГНАТЮК М. І.** (Львівський національний університет ім. І.Франка)

доктор філологічних наук, професор **ГУЛЯК А. Б.** (Київський національний університет ім. Т.Шевченка)

доктор філологічних наук, професор **ІВАНИШИН П. В.** (Дрогобицький державний педагогічний університет ім. І.Франка)

Наукові редактори:

кандидат філологічних наук **КРУПКА М. А.**

кандидат філологічних наук **КИРИЛЬЧУК О. М.**

УДК 821. 161. – 1.09: 398 (477)

СЕМАНТИЧНИЙ КОД «ВІДЬМИ» В ОДНОЙМЕННІЙ ПОЕМІ ШЕВЧЕНКА

У статті пояснюється кодове значення поняття "відьма" для розкриття образу Шевченкової поеми. Амбівалентна семантика коду сприяє розумінню еволюції головної героїні, яка проходить складний шлях від грішниці до усвідомлення християнського милосердя, однак так і не позбавляється відьомської ідентичності.

Ключові слова: код, поема, архетип, балада, поет.

The article makes an attempt to explain the code meaning of the term "witch" to disclose the image of Shevchenko's poem. The ambivalent semantics of the code promotes the understanding of the main character's evolution that passes a long road from a sinner to merciful Christian morality bearer. However she never gets rid of witch identity.

Key words: code, poem, archetype, ballad, poet.

Автор популярного американського роману «451° за Фаренгейтом» Рей Бредбері устами персонажа висловлюється про належну цінність художньої книги. Його категоріально-якісна сентенція полягає в оцінці книжної текстури, що містить «дихальні пори». У такої книги, за твердженням автора, є обличчя, вона дихає, її можна вивчати під мікроскопом, у ній можна знайти живе життя, яке протікає у невичерпному різноманітті. І чим більше пор, тим більше правдивого життєвого різноманіття припадає на "квадратний дюйм" паперу, і тим більша «художня» якість книги [1, 135]. З цілковитою певністю можна стверджувати, що саме такій оціночній якості підлягає Шевченків «Кобзар».

Більше як півстоліття минуло від появи найголовнішої книги Шевченка, а сучасний читач не полишає можливості знаходити на її сторінках те «життєве різноманіття», яке активізує рецептивне осягнення минувшини і сучасності, реального й віртуального світів. Справжня народність «Кобзаря» полягає у традиційно-суспільній естетиці його творів, що водночас є і зрозумілими, і складними. Особливо притягальними є його романтичні балади і поеми, що містять міфологічний матеріал. Віддаючи данину романтизму, Шевченко не лише звертається до народної демонології, але й доповнює образи актуальним змістом. Традиційні міфологічні образи, відомі з оповідальної прози, не полишають поета упродовж усього шляху поетичної творчості. Романтичне відображення світу, трансформоване через багатство письменницької душі, постає в реальних і міфологічних образах в єдиному часопросторі людського буття.

Шевченкознавчі праці повсякчас примножуються різноаспектними дослідженнями і новими іменами. У шевченкознавстві видається майже неможливим віднайти самотутній аспект дослідження будь-якого Шевченкового твору, а особливо, коли мова заходить про використання поетом міфологічно-фольклорного матеріалу. Багато літературознавців, філософів, фольклористів, серед яких імена І. Франка, Б. Лепкого, Т. Комаринця,

Р. Росовецького, Г. Грабовича, О. Забужко, по-своєму торкалися вищевказаного питання. Однак видається можливим знайти дещо інший аспект інтерпретації романтичної поеми Шевченка «Відьма» через декодування міфологеми. З'ясування семантичного коду «відьми» у цілісній інтерпретації поеми в контексті романтичного хронотопу складатиме мету цієї статті.

Загальновідомо, що з часу появи першого видання Шевченкового «Кобзаря» книга одразу стала загальнонародною, оскільки твори Тараса Шевченка, за висловлюванням Б. Лепкого, «кріпко» лягали на «душу народу» [6, 23]. Згідно із романтичною традицією, поет звертається до «колективної душі» власного народу, використовуючи міфологічно-фольклорні образи, щоб асоціювати історичну правду минулого, поєднати її з дійсністю. Створюючи художню реальність свого твору, кожен письменник-романтик по-своєму кодифікує конкретні архетипні форми, чим розширює його рецептивне поле. Скажімо, архетип мерця як код вірності використав Гете («Наречена з Корінфа»), квітку лілеї як код чистоти й протестної непорочності («Лілея»), русалку як код трагічної долі дівчини-сироти, жертви людських стосунків («Русалка», «Причинна», «Утоплена») – Шевченко. Щодо балади «Утоплена», то в ній поет вкраплює ще й міфологеми відьми. Через цю ж міфологеми поет зображує знівечену жіночу долю покритки в поемі «Відьма». І хоч у творах Тараса Шевченка міфологічно-фольклорна фантастика поступово втрачає свою функцію: домінантними стають соціальні мотиви, але міфологічні образи в цілому не деміфологізуються, а перекодовуються, наповнюються якісно новим змістом. Однак для цілісної інтерпретації подібних творів необхідні знання фольклорного матеріалу, пов'язаного з народною міфологією (у даному випадку з демонологічним образом відьми).

Щоб глибше і повніше зрозуміти твір, необхідно поняття «відьма» з'ясувати у генетично-історичному аспекті. За твердженням міфологічної енциклопедії, воно походить від давньоруського «въдь» із значенням «знати, відати, чарувати»¹. Найперше з особою відьми пов'язувались її знання і вміння використовувати енергію природи. Як зазначає відома народознавець Г. Лозко, відьма першопочатково означала жінку, яка віддала лікувальними таємницями. Християнство внесло протилежне значення: з відьмою пов'язується зле чаклунство [7, 6]. Згідно із народною фантазією, розрізняли дві «категорії» відьом – родимі та вчені. (Останні вважались найбільш активними у здійсненні шкідливих вчинків, бо набували свої знання від досвідчених чарівниць або від

¹ Усна традиція інкримінувала відьмам насамперед те, що вони псували чужих корів, забираючи у них молоко. Повсюдно вірили, що відьми накликають на людей хвороби, висмоктують кров, сприяють неврожаю зернових. Відьми начебто вміли не тільки проходити крізь стіну, воду чи дерево, а й могли скидати свій людський образ і приймати інші — антропоморфні, зооморфні, предметні тощо. Вірили, що за допомогою зеленої гілки, батога, вуздечки, пояса та певних словесних формул, що зберігалися в глибокій таємниці, відьми могли змінювати зовнішній вигляд інших людей. Уявлення про фантастичні перетворення відьом досить тривкі: навіть нині від людей старшого покоління можна почути оповідки на цю тему.

самого чорта) [9, 226]. Можна констатувати амбівалентність відьми, у якій поєдналися потенційні можливості чинити і зло, і добре.

Поему «Відьма» Шевченко завершує у 1858 році. Традиційно вона сприймається як антикріпосницький твір, у якому поєдналися «кілька, характерних для Шевченка мотивів: мотив зведеної паном дівчини-кріпачки, мотив божевілля покритки, мотив кровозмісного злочину батька» [10, 126]. Першою назвою тексту (1847 р.) був варіант «Осика». Назва пов'язана із забобоном: жінку, яку вважали відьмою, позбавляли християнського обряду поховання й закопували при дорозі, а могилу «запечатували» осиковим кілком. (Саме такий фінал поеми обрав поет.) Вагомо, що первісний заголовок асоціативний із остаточним – «Відьма». Щодо міфологічної семантики осикового дерева, згідно з народними уявленнями, воно має подвійне значення: символізує розлуку, нещастя, прокляття; «осиковим кілком прибивають відьом і мерців, якщо вони встають із могил» [5, 84]. Градаційний ряд першого значення цілком корелює із долею головної героїні. І хоч обидві назви співвідносяться із проблематикою твору, Шевченко обирає другу – «Відьма». Вочевидь вона кодифікує світ реальний і фантастичний (уявний) як єдність буття героїні, як єдність не лише злого, але й доброго, на відміну від першої, що може апелювати лише до світу демонічного зла: як дерево, на якому повісився Іуда, в народі осика піддана прокляттю. А от в образі відьми народна фантазія вміщує дуалістичну ідею як темної, так і світлої сил, хоч і світле начало виражене надто слабо [4, 432], але це дає можливість віднайти в образі твору його вияви. У світлі цих фольклорно-міфологічних міркувань стає зрозумілою остаточна редакція назви поеми.

Вибудовуючи сюжет свого твору, Тарас Шевченко насамперед використовує народні уявлення про вигляд відьми: вона може бути бабою і дівчиною, красивою і потворною, прибирати вигляд тварин або речей. Перед циганами «В свитині латаній дрожала / якась людина. На ногах / і на руках повиступала од стужі кров; аж струпом стала. / І довгі коси в реп'яхах / о поли бились в ковтунах» [11, 380]. Але ту, яку подорожні цигани сприйняли «марою», поет ототожнює із ріднею: «Моя се мати і сестра. / Моя се відьма, щоб ви знали» [11, 80]. Споріднюючи героїню зі собою, з власною сім'єю, автор приймає і її власне горе, і водночас дає зрозуміти стан її причинної душі як наслідок спокуси нечистивим (читай дияволом-паном). Вперше цигани сприйняли подорожню-приблуду як «мару». Міфологічне значення «мари» відповідне злому духові, відображенню людської психіки, навіть втіленню смерті, щодо останнього, то це значення згодом втратилося, натомість збереглася здатність мари до перетворення [9, 109-110]. У буквальному сенсі перетворення героїні очевидне – зовнішній потворний вигляд нагадує не молодицю-Лукию, а потворну відьму. Щодо внутрішнього стану – то ще гірше: «Цить лишень, цить./ Он, бач, зо мною пан лежить. / Огонь погас, а місяць сходить, / В яру пасеться вовкулак...» [11, 381]. Ці рядки свідчать про спотворення, розрив душі героїні, про деформовану форму спроби досягнення реального й віртуального внаслідок величезного душевного потрясіння, чому передували спокуса, зрада і доля занапащеної паном дівчини-покритки та її

байстрят-близнят. У ряді ліро-епічних творів Тараса Шевченка виписана дівоча доля за подібною схемою: кохання чи спокушування (паном або москалем як найбільшими носіями зла), розлука або зрада, а згодом як результат пережиття – трансформація героїні («Тополя», «Причинна», «Лілея») чи навіть смерть («Катерина») або спокута («Наймичка»). Героїня «Відьми» божеволіє. В психології божевільням вважається стан афекту. У цьому стані поведінка не піддається самоконтролю: дії безглузді або спрямовані на задоволення інстинктивних потреб, а наслідки дій не відіграють ніякої ролі. Зовнішній і внутрішній світи змішані, сприйняття реальності порушено. Літературні приклади можна знайти в давньогрецькій міфології: з метою помсти Медея вбиває власних дітей. В стародавній Греції безумство вважалося одержимістю демонами, але могло бути і послано богами [2]. Поведінка Шевченкової Відьми-Лукії, схоже, афективна. І мовленнєво, і візійно вона демонструє безумство: «Ой у гаї погуляю, / В Дунаї скупаюсь./ В зеленому баговинні / Трошки одпочину... / Та, може, ще хоч погану / Приведу дитину!.. / Дарма, аби собі ходило / Та вміло матір проклинать. // Он... он... чи бачиш, на могилі / Очима лупа кошеня, / Ото до мене... Кицю... Кицю... / Не йде погане бісеня!» [11, 383]. Так, вона «відьма», бо у реальному світі бачить невидиме іншим, причетне до світу нечистого, демонічного. Подібну сентенцію висловлює О. Забужко: відьма «здобуває здатність контактувати з нечистою силою, вступати у сексуальний зв'язок із дияволом – у даному разі його роль бере на себе пан-спокусник» [3, 86]. Свою думку авторка підсилює твердженням В. Гнатюка, що й у фольклорі чорт найчастіше з'являється в образі панича... У цій іпостасі Відьму приймають і дають прихисток цигани: «Не йди, небого, будь ти з нами, / У нас, ей-богу, добре жить» [11, 381]. Та, яка спізнала подвійного горя: її збездивив і кинув пан, її байстрят-дітей він же занапастив так само: «З дочкою ліг спати...»; «Сина Йвана молодого / Оддали в солдати.» – покладається на їхнє милосердя. Воно збувається з допомогою ворожки – старої Маріули: «Якимсь зіллям напоїла.»; «Потім її сама стала / Вчить лікарювати, / Які трави, що од чого, / І де їх шукати. / Як варити, напувати — / Всьому, всьому вчила,/ І приبلуда училася...» [11, 389]. За народними віруваннями, це також відьмарство, бо відає «лікувальними таємницями», але світле відьмарство, бо призначається на добро. У контексті народних вірувань про перетворення відьом (тіло відьми залишається вдома бездиханим, а душа міняє свій образ, оприявнюючись людям у різних іпостасях) проявляється душа героїні. Шевченко переносить міфологічний традиційний акцент зло-чинства, на добро-чинність, чим уможливорює очищення її душі через допомогу іншим: «Які села прохожала — / Болящих питала, / І травами напувала, / І всім помагала». А коли повернулася додому, «...все забула — / Злеє і незлеє./ Всіх простила, всіх любила / І мов над землею / Святим ангелом витала...» [11, 389]. Пізнавши таємниці знахарювання, Лукія стає на шлях морально-духовного удосконалення, що закріплює за нею визначальні іпостасі доброчинниці як факт перетворення.

Допомагаючи односельцям, нужденним, калікам, застерігаючи дівчат від взаємин із паничами, Відьма-Лукія проходить шлях від грішниці до майже

святої, навчається по-християнськи прощати ворогам і навіть молитися не лише за них, а й за свого кривдника-пана: «Сорокоусти наймала, / У Київ ходила / Та за пана покійного / Господа молила». Але факт гріховного минулого – зв'язок із паном та його наслідок – тяжіє над жінкою: «І любили, й поважали, / І всього давали... / А все-таки покриткою / І відьмою звали!» [11, 390]. Помічниця (німечним), заступниця (за нужденних), порадиця (дівчатам) може сприйматися як світле проявлення багатоіпостасної відьомської душі Лукії – покритки-відьми, – колись звабленої дияволом-паном. «Душа» зазнала перетворень, а особа («тіло») (у вербальному сенсі) лишилося незмінним, бо «відьмою звали». Смерть і поховання героїні підтверджує її приналежність до демонічного світу: «У калюжі стару відьму / Чорти задавили. / Найшли її, громадою / Без попа сховали, / І в могилу осиковий / Кілок забивали» [11, 394]. Перетворивши душу героїні, сакралізувавши змістовність її дій як відьми-помічниці, автор змінює семантичний код «відьми», пропорційно переміщуючи акценти добра і зла, чим уможливорює сприйняття її дій як спокутування гріхів молодості, навіть більше – використання власного життєвого досвіду як застереження молодим дівчатам, яким після її розповідей-наставлянь уночі пани все снились «із рогами, і з хвостами». Але навіть добродійність не змінює формального народного ставлення до неї як до відступниці, як до відьми.

Згідно із вищенаведеними міркуваннями, можна ствердно констатувати, що семантика «відьми», ідентичної із героїнею Шевченкової поеми, містить єдність темної, демонічної, та світлої – божеської сил з перевагою останньої, яка визначає спосіб решти життя героїні, зцілюючи її гріховну душу. Амбівалентна семантика коду сприяє розумінню еволюції головної героїні, яка проходить складний шлях від грішниці до усвідомлення християнського милосердя, однак так і не позбавляється відьомської ідентичності.

Джерела:

1. Бредбери Рей. 451° по Фаренгейту / Перевод с англ. Т. Шинкарь. – М.: Эксмо, 2013. – 240 с.
2. Епштейн М. Методы безумия и безумие метода / М. Епштейн // Епштейн М. Знак пробела: О будущем гуманитарных наук. – М.: НЛЮ, 2004. – Режим доступу до видання : <http://es-dejavu.ru/b/bezumie>.
3. Забужко О. Шевченків міф України / О. Забужко. – К.: Абрис, 1997. – 144 с.
4. Иванов П. В. Народные рассказы о ведьмах и упырях / П. Иванов // Українці: народні вірування, повір'я, демонологія. – К.: Либідь, 1991. – С. 430-497.
5. Костомаров М. Об историческом значении русской народной поэзии / М. Костомаров // Костомаров М. Слов'янська міфологія. – К.: Либідь, 1994. – С. 44-
6. Лепкий Б. Про життя і твори Тараса Шевченка / Б. Лепкий. - К.: В-во «Україна», 1994. – 173 с.
7. Лозко Г. Коло Свароже: відроджені традиції / К. Лозко. – К.: Укр. письменник, 2004. – 222 с.

8. Мифы народов мира: энциклопедия. В 2 т. – Т.1. – М. : Советская энциклопедия, 1980. – 672 с.
9. Мифы народов мира: энциклопедия. В 2 т. – Т. 2. – М. : Советская энциклопедия, 1982. – 720 с.
10. Шевченківський словник. У 2 т. – Т. 1. – К. : Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР, 1976. – 416 с.
11. Шевченко Т. Зібрання творів: У 12 т. – Т. 1: Поезія 1837-1847 / Тарас Шевченко ; Перед. слово І. М. Дзюби, М. Г. Жулинського. – К. : Наук. думка, 2001. – 784 с.

ЗМІСТ

РОЗДІЛ I. *Рецептивні моделі творчості Тараса Шевченка*

Захарчук Ірина. Шевченкіана Марієтти Шагінян.....	7
Крупка Мирослава. Проза Тараса Шевченка в системі критичних інтерпретацій.....	15
Кир'янчук Богдан. Герменевтичні підходи Івана Франка в дослідженні творчості Тараса Шевченка.....	21
Хомеча Наталія. «...А слава – заповідь моя»: Тарас Шевченко у рецепції письменників перших та останніх десятиліть ХХ століття.....	29

РОЗДІЛ II. *Питання поетики творів Тараса Шевченка*

Поліщук Ярослав. Іронія і пафос: останні поезії Тараса Шевченка.....	48
Тхорук Раїса. Пророча риторика Шевченкового послання «І мертвим, і живим...».....	57
Хмель Віра. Семантичний код «відьми» в однойменній поемі Шевченка.....	67
Кирильчук Олександр. «Сон» («У всякого своя доля») Тараса Шевченка у проекції постколоніального прочитання.....	73
Антипчук Надія. Пророцтво у творчості Тараса Шевченка.....	81

РОЗДІЛ III. *Довкола Тараса Шевченка: стратегії літературної традиції*

Бестюк Ірина. Міф і антиміф російсько-народної гармошки в українській літературі періоду національного відродження: від «Капитанши» (1855) Тараса Шевченка до «Гармонії» (1933) Григорія Косинки.....	87
Криловець Наталія. Образ України в творчості Тараса Шевченка та поезії шістдесятників.....	97
Іванова (Дмитрук) Ольга. Ідеї Кирило-Мефодіївського братства як основа національної ідентичності героя оповідання «Молодість Савича» Юрія Косача.....	106
Кир'янчук Ігор. Контекст духовності у творчості Тараса Шевченка та Михайла Ореста.....	111
Миронюк Інна. Світ віруючої людини в поетичній творчості Тараса Шевченка та Богдана Бойчука.....	117
Усач Наталія. Образ жінки-матері в поемі Тараса Шевченка «Марія» та однойменній повісті Уласа Самчука.....	126

РОЗДІЛ IV. *Дидактичні парадигми творчості Тараса Шевченка*

Романишина Наталія. Методика вивчення епічних літературних творів із жанровою структурою фольклорних (на прикладі переказів Олени Пчілки про Тараса Шевченка).....	132
Полюхович Любов. Аксіологічне наповнення методичної спадщини Бориса Степанишина.....	139
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ.....	151

Наукове видання

*Збірник наукових праць
Рівненського державного гуманітарного університету*

**АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ СУЧАСНОЇ ФІЛОЛОГІЇ.
ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВО**

Випуск XX

Упорядкування
та наукове редагування
*Олександр КИРИЛЬЧУК
Мирослава КРУПКА*

Комп'ютерна верстка та макет
Микола ВОЙТОВИЧ

Відповідальний за випуск
Олександр КИРИЛЬЧУК

Збірник наукових праць Рівненського державного гуманітарного університету: Актуальні проблеми сучасної філології. Літературознавство. – Вип. XX / Ред. кол. О. Кирильчук та ін. – Рівне : РДГУ, 2014. – 153 с.

**ББК 83
Л 43
8**

Підписано до друку 11.03.2014 р.
Формат 60x84. Папір офсетний.
Гарнітура Times New Roman Cyr.
Умови, друк. арк. 8,7. Наклад 300 прим. Зам. № 23.

Видавничі роботи:
кафедра української літератури
Рівненського державного гуманітарного університету
33001, м. Рівне, вул. Остафова, 37, каб. 407.

Друкарські роботи:
СПД Войтович М.А.
33001, Рівне, вул. Петра Могили, 28
тел (0362) 63-18-56
Свідоцтво про держреєстрацію:
Серія ВОО № 824666 від 17.07.2003 р.